

Ошанова О.Ж.
**Бұқаралық ақпарат құқығы
жүйесіндегі журналистің
құқықтық мәртебесі**

Бұл мақалада құқықтық журналистиканың теориялық мәселелерінің бір тармағы болып табылатын журналистің құқықтық мәртебесі жан-жақты сарапталып, оның заңдық негіздері нақты деректер негізінде талданады.

Бүгінгі күнде көпшіліктің ғана емес, жалпы салалық мамандардың құқықтық сауаттылығын арттыру күн тәртібіне қойылып, әрі қоғам дамуының қажеттілігі ретінде мойындалуда. Осыған орай ел мүддесіне қызмет етер журналистердің де құқықтық міндеттері мен жауапкершіліктерінің заң негізінде бекітіліп, бұл қағидалардың олардың кәсіби негізде еркін әрі тиімді шығармашылық бағытта жұмыс істеуіне қаншалықты деңгейде ықпал ететінін анықтау қажеттілігі де туындап отыр. Ғалым О.Ж. Ошанова өз мақаласында осы жоғарыда аталған мәселелерді зерттеу нысанына алып, өзіндік тұжырымдар жасаған.

Мақалада журналистің мәртебесі БАҚ мәртебесінен туындайтындығы нақты дәлелдер негізінде тұжырымдалған, сонымен қатар автор журналист үшін ұстанар қағида «көпшілік мүддесін өз мүддесінен жоғары қою» болып табылатындығын жақсы көрсете білген.

Түйін сөздер: БАҚ, журналист, құқық, мәртебе, кәсіби борыш.

Oshanova O.J.
**The legal status of journalist on
media rights system**

This research evaluates the legal status of the rights of journalists on the media system. The author in the article shows the features of the creative work of the journalist and the realization of professional special interests in the status of the journalist, which derived from the specificity of its social role. The article also discusses the most important properties which together distinguish journalism from other professions, and above all about its artistic character and the public service elements. The article also provides an overview on the recently published study about the legal status of the rights of journalists on the media system.

Key words: mass media, journalist, regulation, law, rights, legal status.

Ошанова О.Ж.
**Правовой статус журналиста
в системе права массовой
информации**

В статье автор рассказывает о правовом статусе журналиста в системе права массовой информации, изучает характерные черты творческой работы журналиста и пути реализации профессиональных особых интересов в статусе журналиста, которые производны от специфики его социальной роли.

В статье также рассматривается вопрос о тех важнейших свойствах, которые отличают журналистику от других профессий, и прежде всего о ее творческом характере и элементах публичной службы.

В статье также содержится обзор недавно опубликованных исследований о правовом статусе журналиста в системе права массовой информации.

Ключевые слова: СМИ, журналист, правовой статус, закон, права.

**БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ
ҚҰҚЫҒЫ
ЖҮЙЕСİNДЕГІ
ЖУРНАЛИСТІҢ
ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ**

Журналистің мәртебесі туралы айтқанда оның БАҚ мәртебесінен туындайтындығын алдыңғы кезекте ескерген жөн. ҚР «БАҚ туралы заңында» журналиске мынандай анықтама берілген: «Бұқаралық ақпарат құралының өкілі – еңбек қатынастары немесе өзге де шарттық қатынастар негізінде бұқаралық ақпарат құралы үшін хабарламалар мен материалдар жинау, оларды өңдеу және әзірлеу жөніндегі қызметті жүзеге асыратын жеке тұлға» (1-тарау, 9)[1].

Егерде БАҚ-тағы қызметтің ең маңызды бөлігі – аудиторияға ең соңғы, нақты әрі толыққанды және көпшілікті қызықтыратын жаңалықтарды жеткізу болса, ал *журналист үшін* қоғамның бұқаралық ақпарат инфрақұрылымының негізгі қызмет атқарушы бөлшегі ретінде, ең бастысы – *өзінің білімді, білу және түсіну құқығыңды басқа адамдардың игілігіне қызмет ету жолында сарп ету, сонымен қатар көпшілік мүддесін өз мүддеңнен жоғары қою болып табылады.*

ҚР Конституциясының 20-бабында әр азамат алу және тарату түріндегі ақпарат алу құқығының субъектісі ретінде танылған («Әркімнің заң жүзінде тыйым салынбаған кез келген тәсілмен еркін ақпарат алуға және таратуға құқығы бар») [2]. Бұл орайда қосарымыз, әр азаматтың нақты оқиғалар туралы журналистер ұсынған ақпараттардың дәлелденгенін, олардағы пікірлердің қасақана бұрмаланбағандығын және олардың қызметтерінің нақты бір мүдделі топтар мен билік тарапының қатысуынсыз іске асырылғандығын талап ету құқығы бар.

Журналистің мәртебесі туралы айтқанда, оның әлеуметтік рөлінен туындайтын ерекше кәсіби мүдделердің де іске асырылатындығын ескеру керек. Бұл жерде журналистерді басқа кәсіп иелерінен даралап тұратын және оның шығармашылық мінез-құлқын және көпшілік мүддесіне қызмет ету (public service) бағытынан туындайтын ең маңызды деген мінездемелер мен қабілеттер жиынтығы туралы сөз қозғалады. Бұл орайда көрегенді заңшығарушы органдардың міндеттері алға тартылады, бір жағынан алғанда, олар шығармашылық еркіндігіне кепілдік беретін қағидалар орнатып және журналистің әлеуметтік функциясын тиімді атқара алатындай жағдай жасауы керек, екінші жағынан – қоғамдық борышын атқарушы және өзінің аудиториясы алдында жауап беретін тұлға ретінде өзінің кәсі-

би міндеттерін атқару кезінде жоғары деңгейдегі құқықтық қорғау қызметімен қамтамасыз етілулері тиіс. Журналистік этика туралы ПАСЕ-нің 1003 (1993) резолюциясында «журналистика туралы әңгіме қозғағанда оның БАҚ-пен тығыз байланыста екенін естен шығармау керек, өйткені БАҚ корпоративтік құрылымының бір бөлшегі болып табылады және ішінара баспагер, меншік иесі және журналистер арасындағы айырмашылықтарды айыра білу қажет. Бұл орайда БАҚ бостандығын қорғау мәселесімен қатар БАҚ ішіндегі еркіндік те қорғанысты қажет етеді, сонымен қатар жан жақтан болатын қысымдардың да алдын алу керек» – деп көрсетілген [3].

Бүгінгі күнде журналистің құқықтары мен міндеттері «БАҚ туралы заңның» 5-тарауының нормаларымен анықталады. Бұл жерде тұжырымдалған құқықтар мен міндеттерді *үш топқа* жіктеуге болады:

1) ақпарат алу барысында туындайтын құқықтар мен міндеттер;

2) ақпаратты тарату кезінде туындайтын құқықтар мен міндеттер;

3) бұқаралық ақпарат құралын әзірлеу және жарыққа шығару кезінде туындайтын құқықтар мен міндеттер.

Бірінші топқа ақпаратты іздеу және жинау барысында іске асырылатын құқықтар мен міндеттер кіреді:

– ақпаратты іздестіруді жүзеге асыру, сұрату, алу құқығы (20-бап, 1);

– мемлекеттік органдарға, барлық меншік нысандарындағы ұйымдарға бару құқығы;

– өзінің қызмет бабындағы міндеттерін жүзеге асыруға байланысты лауазымды адамдарының қабылдауында болу, жабық шара өткізу туралы шешім қабылданғаннан басқа жағдайда өзін тіркеген орган өткізетін барлық шараларға қатысу құқығы (20-бап, 2);

– құжаттар мен материалдардың мемлекеттік құпиялар болып табылатын мәліметтері бар үзінділерін қоспағанда, олармен танысуға рұқсат алу құқығы (20-бап, 5);

– Қазақстан Республикасының заң актілерінде тыйым салынған жағдайларды қоспағанда, жазбалар, соның ішінде оларды дыбыс-бейне техникасын, кино-фото түсіру құралдарын пайдалана отырып жасау құқығы (20-бап, 3);

– журналистің куәлігін көрсету арқылы дүлей апаттар болған аудандарда, митингілер мен демонстрацияларда, сондай-ақ қоғамдық, топтық және жеке мүдделер мен наразылықтарды өзге де білдіру нысандарына қатысу құқығы (20-бап, 4);

– алынатын ақпараттың дұрыстығын тексеру құқығы (20-бап, 6);

– ақпарат ұсынған адамдардың авторлығын көрсету туралы олар жасаған өтініштерді қанағаттандыру міндеті (21-бап, 3);

– авторлық және ақпарат көздерінің құпиясы соттың талап етуімен жарияланған жағдайларды қоспағанда, бұл құпияларды сақтау құқығы (20-бап, 10);

– алынған ақпараттық материалдарды тексеру кезінде мамандарға жүгіну құқығы (20-бап, 7);

– азаматтармен сұхбат жүргізген кезде дыбыс- немесе бейнежазбаны пайдалануға келісім алу міндеті (21-бап, 4-1 т.).

Екінші топқа ақпаратты журналистен БАҚ-тың аудиториясына жеткізу үдерісі кезінде іске асырылатын құқықтар мен міндеттер кіреді:

1) ақпаратты тарату құқығы (20-бап, 1);

2) өзі дайындаған хабарлар мен материалдарға қолын қойып, шартты атын (бүркеншік атын) көрсетіп тарату құқығы (20-бап, 8);

3) материалдың мазмұны редакциялық түзетуден кейін журналистің жеке сеніміне қайшы келсе, оған өз қолы қойылып жариялануынан бас тарту құқығы (20-бап, 9);

4) шындыққа сәйкес келмейтін ақпаратты таратпау міндеті (21-бап, 2 т.);

5) жеке және заңды тұлғалардың заңды құқықтары мен мүдделерін құрметтеу міндеті (21-бап, 4 т.).

Үшінші топқа БАҚ өнімін әзірлеу және жарыққа шығару үдерісі кезінде редакцияның ішінде іске асырылатын құқықтар мен міндеттер топтастырылады:

1) материалдың мазмұны редакциялық түзетуден кейін журналистің жеке сеніміне қайшы келсе, оған өз қолы қойылып жариялануынан бас тарту құқығы (20-бап, 9);

2) Қазақстан Республикасының заңдарын басшылыққа ала отырып, өзі шарттық қатынастарда тұрған бұқаралық ақпарат құралының қызмет бағдарламасын жүзеге асыру міндеті (21-бап, 1 т.).

Жоғарыда аталған журналистің құқықтары және міндеттерімен қоса мына жайттарды баса айтып өткен жөн, ол Заңда көрсетілген «жеке және заңды тұлғалардың заңды құқықтары мен мүдделерін құрметтеу» (21-бап, 4 т.) және «Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес өзіне жүктелген өзге де міндеттерді орындау міндеттері» (21-бап, 5 т.).

Журналистің заңды кәсіптік қызметіне келергі жасау Қазақстан Республикасының заң-

дарында белгіленген жауаптылыққа әкеп соғады (25-бап, 3 т.), ол – ҚР «Қылмыстық кодексінің» [4] «Журналистің заңды кәсіби қызметіне кедергі жасау» деп аталатын 158-бабы:

1. Журналисті ақпаратты таратуға не таратудан бас тартуға мәжбүрлеу жолымен, сол сияқты журналистің заңды кәсіптік қызметін орындауына кедергі жасайтын не оны осындай мүмкіндіктен толық айыратын жағдай туғызу жолымен оның заңды кәсіптік қызметіне кедергі жасау – бір жүз айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не бір жүз жиырма сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға не қырық бес тәулікке дейінгі мерзімге қамаққа алуға жазаланады.

2. Адам өзінің қызмет бабын пайдалана отырып жасаған, сол сияқты журналиске немесе оның жақындарына қатысты күш қолданып немесе оны қолдану қатерін төндіріп не олардың мүлкін бүлдіріп немесе жойып жасалған дәл сол іс-әрекет – белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан үш жылға дейінгі мерзімге айыра отырып немесе онсыз, екі мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не екі жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

ҚР Қылмыстық кодексінің (2014 жылғы 3 шілде №226 – V) «Негізді тәуекел ету» атты 36-бабында: «1. Қоғамға пайдалы мақсатқа қол жеткізу үшін негізді тәуекел ету кезінде осы Кодекспен қорғалатын мүдделерге зиян келтіру қылмыстық құқық бұзушылық болып табылмайды. 2. Егер көрсетілген мақсатқа тәуекелмен байланыссыз әрекеттермен (әрекетсіздікпен) қол жеткізілмейтін болса және тәуекелге жол берген адам осы Кодекспен қорғалатын мүдделерге зиян келтірілуін болғызбау үшін жеткілікті шаралар қолданған болса, тәуекел ету негізді деп танылады. 3. Егер тәуекел ету адамдардың өміріне немесе денсаулығына қатер төндірумен, экологиялық апат, қоғамдық кесапат немесе өзге де ауыр зардаптар қатерімен көрінеу ұштасқан болса, тәуекел ету негізді деп танылмайды» – деп тұжырымдалған.

ҚР «БАҚ туралы Заңында» журналистің қоғамдық борышын атқарушы тұлға ретінде өз беделін, атақ-абыройын, денсаулығы, өмірі мен мүлкін қорғау құқығы туралы бір ауыз сөз жоқ. Ресейдің заңында бұл мәселе туралы арнаулы бап бар, РФ «БАҚ туралы Заңы», 4-тарау, 49-бап [5]. Бұл журналист қызметіне қатысты заңда

көрсетілген қағидаларды жоғарыда атап өткен топтардың ешқайсысына жатқыза алмайсыз, өйткені бұлардың ақпарат алу немесе ақпарат тарату және БАҚ өнімін өндіру мен жарыққа шығару мәселелерінің барлығына тікелей қатысы бар.

ҚР Қылмыстық кодексінде қызмет барысында қоғамдық пайдалы мақсатқа қол жеткізу үшін жеке басыңды қауіп-қатерге тігу, бұл – негізделген тәуекел іс түріне жатқызылады әрі бұл журналистің заңды түрде кәсіби қызметін атқару барысында орын алса, заңды деп танылады, бірақ бұл жағдайда журналист қылмыстық заң негізінде қорғалатын мүдделерге зиян келтірмеудің мүмкіншіліктерін барынша қарастыруы керек. Егер бұл іс көптеген адамдардың өміріне қауіп-қатер төндіретіндей және экологиялық апаттар немесе қоғамдық кесапаттардың тууына себепші болса, онда мұндай тәуекелге бару негізсіз деп танылады.

Бұл жоғарыда аталған заңдағы журналистің өзі хабарлайтын ақпараттың шынайылығын тексеру құқығы мен сол хабарлайтын ақпараттың дұрыстығын тексеру міндеті деген қағидалардың арасалмағы көңіл аудартады. Журналисті азаматтардың ақпарат алу құқығын іске асыру кезіндегі дәнекерші ретінде тани отырып, оның рөлін мынандай тізбекте қарастыруға болады: «факт – ақпарат көзі – журналист – аудитория». Журналист оқиғаны өз көзімен көріп, тікелей куәгері болған жағдайда, ол өз көзімен көрген және құлағымен естіген жайттарды шынайы түрде аудиторияға жеткізуге міндетті. Сонымен қатар мақала жазу немесе ақпарат беру барысында өзі куәгер болған оқиғаның қаншалықты дәрежеде толыққанды әрі нақты жеткізілгенін тексеруі тиіс. Өйткені оқиғаны көзбен көру бір басқа, ал оны сол бар болмысымен шынайы түрде қағазға түсіріп әрі көпшілікке жеткізе білу келесі кезектегі маңызды мәселе болып табылады, бұл жерде журналистің жаза білу шеберлігі мен эфир арқылы түсінікті тілде баяндай білу тәжірибесі қажет.

Бірақ көп жағдайларда журналист оқиғаның тікелей куәгері бола бермейді, өзіне қажетті ақпаратты басқа ақпарат көздерінен немесе лауазымды қызметкерлерден алып жатады. Бұл жағдайда журналистің белгілі бір ақпарат көзінен алған хабардың дұрыстығын тексеруге құқығы бар. Мысалы, бір лауазымды қызмет иесі журналист сұраныс жіберген ақпарат бойынша жауап берді дейік, бұл жағдайда журналистің хатта көрсетілген мәліметтерге сенімсіздік танытып, оның қаншалықты дәрежеде шынайы

екендігіне көз жеткізу үшін тексеруге құқы бар. Бұл журналистің міндеті емес, бұл журналистің құқығы болып танылады.

Егер журналист аудиторияға өзі басқа ақпарат көздері арқылы алған хабарды, ақпарат көзін көрсете отырып хабарласа, онда ақпараттың дұрыстығын тексеру оның міндеті болып табылады. Бұл жағдайда ол оқиғаның куәгері рөлін атқарады және куәгер ретінде хабарлаған ақпараттың дұрыстығына жауап беруге міндетті. Сол себепті де заңда журналистің өз атынан немесе редакция атынан таратылған ақпараттың дұрыстығын тексеруге міндетті деп нақтырақ тұжырымдалғаны дұрыс болар еді. Егер ақпарат көзі нақты әрі сенім тудыратын болған жағдайда да олар шындыққа жанаспайтын мәліметтердің таратылуына жол берсе, бұл жағдайда журналист жауапкершіліктен босатылады.

Бұқаралық ақпарат құралдарының жауапкершілігін үш топқа жіктеуге болады:

Біріншіден, қоғам алдындағы, бұл ақпарат саласында тұлғалардың, азаматтық қоғамның және мемлекеттің мүдделерін қорғауға бағытталған заңдар аясында іске асады.

Екіншіден, аудитория алдындағы, бұл жерде азаматтар «жұртшылық» деген атаудан ажырап «аудитория» деген ұғым аясында топтасады, олар БАҚ-тың өнімін селкос тұтынушылар қатарынан емес, керісінше олар ақпаратқа, пікірлер мен жарнамаларға деген қажеттілік пен ұсыныстың нарықтық механизмдері арқылы редакция саясатын құруға ықпал етуші адамдар.

Үшіншіден, кәсіби қоғамдастық алдындағы, қалыптасқан жалпыға бірдей заңдылықтар мен кәсіби этикаларды сақтау шарты.

Бұқаралық ақпарат еркіндігі БАҚ-тағы пікіралуандылығының сақталуымен тікелей байланысты, ол дегеніміз – Конституцияда көрсетілген идеологиялық және саяси пікірлердің әр түрлілігі. Ақпараттық плюрализм дегеніміз, бір жағынан алғанда түрлі ақпарат көздеріне қол жеткізе алатын, БАҚ өнімін еркін шығара алатын, әрі тарата алатын тәуелсіз, автономды бұқаралық ақпарат құралдарының көптігі болса, екінші жағынан, БАҚ өкілдері өз еріктерімен тұжырымдаған реттеу нормаларын құрметтей әрі редакциялық тәуелсіздікті сақтай отырып, түрлі саяси, әлеуметтік, діни және мәдени көзқарастарды көрсете білу, жариялау.

Журналистердің кәсіби қызметтерін атқаруына байланысты және олардың құқықтық мәртебесін анықтайтын еліміздің заңдық жүйесін жан-жақты қарастыра келе, ел мүддесіне қызмет етер журналистердің заң негізінде бекітілген құқықтық міндеттері мен жауапкершіліктерінің әлі де болса толықтыруды әрі саралауды қажет екендігіне көз жеткіздік. Сонымен қатар бұл зерттеулер, заң жүзінде бекітілген қағидалардың журналистердің кәсіби негізде еркін әрі тиімді шығармашылық бағытта жұмыс істеуіне қаншалықты деңгейде ықпал етіп отырғандығын анықтау қажеттігі мәселесінің туындап отырғандығын да көрсетеді.

Әдебиеттер

- 1 Қазақстан Республикасының «БАҚ туралы Заңы» / adilet.zan.kz сайты
- 2 Қазақстан Республикасының Конституциясы / adilet.zan.kz сайты
- 3 Федотов М. Прововые основы журналистики. – М.: Гуманит. Изд. Центр Центр ВЛАДОС, 2002. – 157 стр.
- 4 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі / adilet.zan.kz сайты
- 5 Закон Российской Федерации о средствах массовой информации, 27 декабря, 1991 год, №2124-1

References

- 1 Kazakhstan Respublikasynyn «BAK turaly Zany»/ adilet.zan.kz saity.
- 2 Kazakhstan RespublikasynynKonstitutsiasy / adilet.zan.kz saity.
- 3 Fedotov M. Provovyeosnobyzhurnalistiky. – M.: Gumanit. izd. Centr VLADOS, 2002. – 157 str.
- 4 Kazakhstan Respublikasynyn Kylmystyk kodeksy / adilet.zan.kz saity.
- 5 Zakon Rossiiskoy Federacy o sredstvah massoboy informatcy, 27 dekabr, 1991 god, №2124-1